

ФОРМУВАННЯ КОНФЛІКТОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ В КОНТЕКСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЇЇ САМОСВІДОМОСТІ

В статті розглянуто поняття, функції та змістовна структура самосвідомості особистості. Окреслені взаємозв'язок конфліктності та різних компонентів самосвідомості, проаналізований розвиток та особливості конфліктологічної сфери особистості на різних етапах життя. Визначені конструкти формування самосвідомості.

Ключові слова: вікова криза, конфлікт, конфліктологічна культура, самооцінка, самосвідомість, формування особистості.

В статье рассмотрены понятие, функции и содержательная структура самосознания личности. Обозначены взаимосвязь конфликтности и различных компонентов самосознания, проанализировано развитие и особенности конфликтологической сферы личности на разных этапах жизни. Определены конструкты формирования самосознания.

Ключевые слова: возрастной кризис, конфликт, конфликтологическая культура, самооценка, самосознание, формирования личности.

Постановка проблеми. Аналіз особливостей поведінки людини в конфліктних ситуаціях дозволяє визначити її широку гамму її внутрішнього світу, культурно-ціннісних надбань, ставлення до себе та самооцінку, конструкти когнітивної та емоційно-вольової сфер, рівні стресостійкості та домагань. Конфліктологічний досвід виступає невід'ємною умовою для формування паттернів поведінки людини в різних психологічно складних та напружених стосунках. Беручи участь в конфліктах з раннього дитинства (з 2-3 років життя), у кожного з нас формується система ставлень до конфлікту, як до: засобу досягнення мети та перемоги, інструменту впливу на свого опонента, механізму психоемоційної розрядки та позбавлення від негативних емоцій, засобу самоствердження, досягнення відчуття задоволення від «перемоги». Якщо певна лінія поведінки призводить до вищезазначених наслідків та отримує позитивну оцінку, вона має високі шанси закріпитися та стати індивідуальною операційною стратегією для майбутніх життєвих суперечок. Людині лише варто визначитись, доцільно чи ні використовувати її до конкретного опонента та в життєвих обставинах, що мають зараз місце (принцип прагматизму). Самосвідомість особистості, впевненість в своїх «ресурсах» та можливостях і виступає тією останньою інстанцією, яка приймає рішення про участь в конфлікті та виборі стратегії конфліктної поведінки. Таким

чином, саме самосвідомість людини визначає «міру» її конфліктності та частоту участі в конфліктних ситуаціях.

Переважаючи останнім часом негативних емоцій в стосунках людей та відкритих агресивних дій, зниження терпимості до опонента, небажання домовлятися та вести конструктивний діалог, зростання міжособистої конфліктності та соціальної напруги в українському суспільстві зумовлюють актуальність питання формування конфліктологічної культури особистості з врахуванням закономірностей та етапів розвитку її самосвідомості.

Системний аналіз багатьох сучасних наукових робіт з питань конфліктності, конфліктологічної культури особистості, фахової освіти дозволяє зробити висновок, що невирішеними раніше частинами зазначеної проблеми сьогодні залишається відсутність аналізу та практичного використання взаємозв'язку конфліктності та різних компонентів самосвідомості, системного розвитку конструктивної конфліктологічної сфери майбутніх фахівців в системі вузівської підготовки.

Аналіз досліджень і публікацій. Питання самосвідомості досить детально розглянуто в психології, філософії, педагогіці та різних галузях права. Різним науковим аспектам самосвідомості, визначенням її місця в психічній організації особистості присвячені праці Б.Г.Ананьєва Л.І. Божович, Л.С. Виготського[1], В. Вундта, У. Джеймса, О.М. Леонтьєва[2],

В.С.Мерліна, С.Л.Рубінштейна, І. М. Сеченова, В.В.Століна [3], З.Фрейда, І.І. Чеснокової, Є.В. Шорохової, К.Юнга, Е.Еріксона [4] та ін..

На думку більшості дослідників конфліктологічної галузі (А.Я.Анцупов, А.Белкін, Л.Берковиц, Ф.М. Бородкін, І.В.Ващенко, Н.В.Гришина, М. Дойч, А.Елліс, Х.Корнеліус, К.Левін, Ч.Ліксон, Г.В.Ложкін, Н.Пезешкіан, Л.А. Петровська, М.І.Пірен, В.А.Светлов, Д.Скотт, Б.І.Хасан, А.І.Шипілов), конфлікти супроводжують людину протягом всього життя, впливають на її діяльність та стани, тісно пов'язані з індивідуально-психологічними конструктами особистості (спрямованість, характер, темперамент, самооцінка, рівень тривожності, ворожість та ін..)/

Метою нашої статті виступає аналіз особливостей та етапів формування конфліктологічної культури особистості в контексті розвитку її самосвідомості, визначення її функцій та структури.

Виклад основного матеріалу. На думку відомого психолога Л. С. Выготського[1], основою самосвідомості виступає свідомість особистості як контакт з собою, рефлексія власної діяльності. Автор вважає, що свідомість не є природною, вона народжена суспільством, паралельно з розвитком мови

Такої ж думки дотримується в своїх працях С.Л.Рубінштейн, де автор доводить, що самосвідомість – це вищий вид свідомості, який виник як результат її розвитку. Близькі за змістом погляди ми можемо спостерігати й у іншого відомого психолога - О.М. Леонтьєва[2]. Дослідник вважає, що спочатку свідомість існує у вигляді психічного образу - результату відкриття для себе людиною зовнішнього світу, до якого включена вона сама. Протягом розвитку особистості вона ускладнює свідомість за рахунок включення власних дій та поведінки оточуючих, психічних станів тощо. Структура свідомості має три взаємопов'язані складові: відчуття, значення та особистісний сенс.

Продовження подібних поглядів ми можемо бачити в працях відомого психолога Б. Г. Анан'єва. Він бачить свідомість як психічну діяльність, яка еволюціонує завдяки переходу від усвідомлення дитиною власних дій в напрямку до цілеспрямованої логічної

діяльності особистості в оточуючій світі, від окремих елементів – до потоку свідомості.

Логічний зв'язок свідомості та діяльності підкреслений в роботах В. П. Зінченка и Е. Б. Моргунова та представлений у ланцюгу: «рух – дія – самосвідомість – діяльність – свідомість - вільна дія - особистість - нові види діяльності».

Як вважає І. М. Сеченов, самосвідомість - це відображення акта власної свідомості. Вона дозволяє людині відображати зовнішній світ, бачити себе в ньому, пізнавати та переживати свій внутрішній світ, ставитись до себе.

На думку В.С.Мерліна, самосвідомість (образ «Я») формується поступово, протягом життя та включає наступні компоненти: свідомість відмінності себе від решти світу; свідомість «Я» як активного початку суб'єкта діяльності; свідомість своїх психічних властивостей, емоційні самооцінки; соціально-моральна самооцінка, самоповага, що формується на основі накопиченого досвіду спілкування та діяльності.

Таким чином, проаналізувавши декілька концептуальних підходів, ми можемо представити, що джерелами самосвідомості особистості виступають наступні чинники: відчуття (В.М.Бехтерев), рухи, дії (В. П. Зінченко и Е. Б. Моргунов), мова (Л.С.Выготський, С.Л.Рубінштейн), свідомість та самовідчуття (І.М.Сеченов), емоційні ставлення (В.Н.Мясищев), самосприйняття та самооцінка (В.С.Мерлін, Ч.Кулі, Дж.Мид). В представлених концепціях самосвідомість особистості забезпечує характерні для неї дії та вчинки в різних ситуаціях життєдіяльності.

Наступним ключовим поняттям нашої статті виступає «конфліктологічна культура особистості». Представлена категорія розглядається фахівцями як *якість особистості*, що проявляється у здатності вирішувати проблеми та протиріччя конструктивними засобами (О.Щербакова); як *характеристика професійної життєдіяльності* фахівця в конфліктогенному професійному середовищі, що проявляється в намаганні вирішувати та вмінні попереджати соціальні конфлікти (Н.Самсонова) [5].

Ми вважаємо, що конфліктологічна культура особистості – це динамічна сфера

її соціально-психологічного життя, що забезпечує механізми конструктивної та безпечної взаємодії з соціальним середовищем у складних взаємозалежних ситуаціях, регулює власну поведінку при зіткненні з конфліктогенами, забезпечує вибір та реалізацію конфліктної стратегії, вирішення значущих для людини питань. Конфліктологічна культура формується протягом життя особистості під впливом конфліктостворюючих умов соціального та внутрішнього характеру, психолого-педагогічних механізмів (виховання, навчання, освіта) шляхом накопичення конструктивного для людини конфліктного досвіду, «конфліктної» трансформації її самосвідомості, реалізації власної «Я-концепції».

Спираючись на психологічну теорію О.М. Леонтьєва[2] нам представляється можливим визначити функціональний зміст конфліктної самосвідомості. В своїй структурі вона має три взаємопов'язані компоненти:

- суб'єктивне уподібнення і диференціація;
- самопізнання і структурація особистісного "Я";
- самосвідомість в діяльності та спілкуванні особистості.

Кожен з цих чинників виконує власні завдання та впливає на перцептивну, емоційну, мотиваційну та операційну складові діяльності та стосунків особистості.

Основними функціями конфліктної самосвідомості є:

пізнавальна – розуміння власних потреб, мотивів та цілей поведінки, ступеня успішності своїх конфліктних дій, особливостей власних станів та переживань в конфліктах та після них.

коригувальна – у разі незадоволення, створення програми «виправлення», самовдосконалення. Саме вона виступає орієнтовною основою в процесі формування конфліктологічної культури особистості, змін програм оцінки та дій в конфліктних ситуаціях.

Важливим нам представляється питання визначення структури конфліктної самосвідомості особистості. При цьому доцільно враховувати базові критерії самосвідомості, а саме: виділення себе із середовища («Я»-автономне); усвідомлення своєї активності («Я-керую

собою»); усвідомлення себе «через іншого» («Те, що я бачу в інших, це може бути і моя якість»); моральна оцінка себе, рефлексивне усвідомлення свого внутрішнього досвіду.

На наш погляд, психологічна структура конфліктної самосвідомості особистості складається з наступних компонентів:

- *конфліктне самопізнання*, яке включає в себе: власний конфліктологічний досвід, когнітивні уявлення про себе як учасника конфлікту, про власні емоції та переживання; зрозумілі конфліктостворюючі мотиви свого «Я»; знання своїх реальних («Я-реальне») і бажаних («Я-ідеальне») особистих якостей; самооцінка власних стратегій та тактик конфліктної поведінки; розуміння власного самоконтролю та рівня конфліктостійкості.

- *конфліктне самоставлення*, яке включає в себе: ставлення до раціональності, конструктивності та результативності власної поведінки та переживань під час конфліктів; суперечливість предмету/об'єкту конфлікту власним моральним цінностям; усвідомлені мета та завдання конфлікту; уявлення про рівень потенційної загрози/безпеки в конфліктній ситуації; готовність до трансформації поведінки та конфліктологічної культури.

Аналізуючи наукові публікації з конфліктології, психології та педагогіки, ми можемо стверджувати, що конфліктна самосвідомість розвивається паралельно процесу формування особистості. Її зміст трансформується, коли людина, починаючи з раннього дитинства проходить вікові періоди розвитку.

Для розуміння характерних змін в самосвідомості людини на ранніх стадіях нам слід скористатися досвідом вчених, що вивчали динаміку самосвідомості людини протягом її життя. Одна з таких – теорія відомого американського психолога-психоаналітика Е. Еріксона[5]. Під час свого формування та розвитку будь-яка людина від народження до смерті знаходиться у полі впливу певної «життєвої кризи» (загалом їх вісім). Кожна з цих крих супроводжується кардинальними змінами системи ставлень особистості до навколишнього світу та, що дуже важливо, до самої себе. Різна полюсність цих ставлень (негативна,

позитивна) не тільки визначає свідому діяльність на цей час, а й впливає на характер та спрямованість подальшого розвитку людини.

Аналізуючи їх в своєму дослідженні самосвідомості В.В.Столін вважає, що ці стадії можна вважати рівнями розвитку особистості[4].

Кожна стадія характеризується появою новоутворень, визначених умовами спілкування індивіда з його соціальним оточенням. На думку В.В.Століна, поява новоутворення розглядається як рішення деякого потенційного протиріччя (конфлікту розвитку), як вибір між прогресом та регресом особистості. На кожній із стадій подолання кризи веде до докорінних змін в самосвідомості.

Основними чинниками, що здійснюють вплив на розвиток самосвідомості особистості, кризову динаміку її ідентичності, на думку Е.Еріксона, виступають тіло (на ранніх стадіях, переважно раннє дитинство), соціальні взаємовідносини (на перших п'яти стадіях розвитку особистості), воля та емоційна сфера, пізнання (інтелект) та самість.

В своїй роботі «Дитинство та суспільство» (1963 р.) Е.Еріксон[5] представив модель трансформації особистості під впливом вікових криз що переживаються людиною та складають ланцюг з вісьмох періодів її життя. Концепція ідентичності логічно поєднує его-психологію людини та його когнітивну сферу (пізнання навколишнього світу). Розвиток та формування особистості напряму залежить від його готовності успішно взаємодіяти з оточенням. Конструктивне та успішне переживання кожної кризи ідентичності укріплює цілісність особистості, його комунікативні та інтерактивні здібності, а розквіт самості посилює ідентичність, формує солідарність з оточенням та добрі наміри. І навпаки, збільшенню особистісної ворожості, конфліктності та агресивності сприяє нестача самості та ідентичності, їх нерозвиненість в певні періоди часу.

На кожній з вісьмох стадій дитина переживає специфічні для цієї стадії типи конфліктів, акумулюючи певний конфліктологічний досвід. Крім того, людина адаптується до конфліктних умов середовища.

Динаміка та результативність психосоціальної адаптації до конфліктів в кожному віковому проміжку відіграє важливу роль у загальному розвитку конкретної особистості. Від наслідків розв'язання поточного актуального конфлікту, залежить те, як людина справляється з наступним конфліктом.

Потрібно підкреслити думку Еріксона про те, що пов'язані з розвитком конфлікти стають критичними тільки для певних періодів життєдіяльності, набуваючи більш важливого значення в порівнянні з іншими протиріччями. Але деякі з конфліктів не втрачають своєї актуальності протягом всього життя, постійно нагадуючи особистості про необхідність свого «вирішення». Це конфлікти свого «его», пов'язані з потребою в автономії та самостійності.

Перша за Еріксоном кризова стадія «базальна довіра-недовіра» супроводжується первинним формування ставлення до життя та дорослих в умовах тотальної залежності від них. Розвиток з відхилом до відчуття довіри виступає базовою основою самоствалення - довіри до самого себе, самовпевненості тощо. Безумовно, почуття та ставлення дитиною ще неусвідомлені, носять рефлексивний характер. Як вважає В.В.Столін, в цей період дитина ідентифікує себе з батьками. Закладання довіри до оточуючих в цей період, на нашу думку, створює фундамент для неприйняття ворожості, як лінії ставлення до інших людей, певне «щеплення» проти підозрливості та негативізму - як складових особистісної конфліктності[4].

Наступний період – другий та третій роки життя супроводжується інтенсивним розвитком соціально-комунікативної сфери маленької особистості. Поряд зі збільшенням можливостей контактування з оточенням, значно розширюються основи самоконтролю, усвідомлюється необхідність піклуватися про себе, ставати більш самостійним. Збільшення безпосередніх бажань призводить до перших міжособистісних та внутрішніх конфліктів дитини. Суперечки цього періоду можна визначити як «конфлікти самостійності та нерішучості». Як вважає Е.Еріксон, трирічна дитина отримує можливість формувати самоконтроль.

З'являється необхідність відчувати успіх при вирішенні тих завдань ініціатором яких виступає дитина. І дуже важливо для батьків - утримати баланс між обмеженнями, заборонами, контролем з одного боку, і можливостями для автономії - з іншого. Несприятливим для дитини в цей час є свержконтроль дорослих, що може порушити соціалізацію дитини. З іншого боку, дорослим не слід ставити перед дітьми занадто невизначені цілі або пред'являти надмірні вимоги до них. Навпаки позитивними формами виховання самосвідомості дітей в цей час є різноманітні їх заохочення, підкріплення їх власних ініціатив, інтересів, підвищена увага до досягнень, підтримка при виникненні труднощів, допомога в усвідомленні та розкритті свого потенціалу.

Надзвичайно важливим для дитини є розмова з батьками про наслідки своїх вчинків, особливо в конфліктних ситуаціях стосунків (в цей час, переважно, ігрових), про поведінку в суперечливих ситуаціях, різноманіття її дій. Це сприяє появі основ відповідальності особистості за власні дії або бездіяльність. Дорослим варто познайомити дитину з переліком стратегій конфліктної поведінки в конфліктних ситуаціях, а саме: компроміс, співробітництво, суперництво, пристосування та уникання.

Особливо важливими якостями, на формування яких потрібно звернути увагу батькам є «соціальні»: взаємоповага, чуйність, уважність, слухняність. Також слід приділити увагу відчуттям та станам дитини, котрі вона переживає в конфлікті та після нього.

На третій стадії (4-6 років) вирішується альтернатива між ініціативою і почуттям провини. У цьому віці розширюється простір життєдіяльності дитини, вона намагається ставити цілі, придумувати ігри та фантазувати. Освоєння простору, збільшення контактів, знайомство з соціальними ролями, експериментування і планування - це зміст цієї стадії. Порівнюючи оточуючих, дитина навчається ідентифікувати себе, розуміє варіативність ставлень та вчинків в цьому світі. Різке засудження з боку дорослих закріплює почуття провини та внутрішню

конфліктність (між бажанням підтримки та негативними оцінками).

В 6-11 років протікають конфлікти «самооцінки», актуальні для внутрішнього світу дитини через відчуття власної неповноцінності. Їх наслідком виступають нонконформізм / конформізм, почуття бути приреченим на «посередність». Батькам рекомендовано заохочувати дітей майструвати та будувати що завгодно, експериментувати зі стравами та «будматеріалами», не скупитися на похвалу, нагородити за гарний результат.

Період 11-20 років Еріксон визначає як ключовий для придбання почуття ідентичності. Основні конфлікти тут - «невизначена ідентичність» та «Хто Я?». Криза юнацтва стимулює зрозуміти своє майбутнє, визначити близькі та віддалені перспективи. Цей період надзвичайно важливий для формування конфліктологічної культури особистості в родині, школі та вищому навчальному закладі. На нього припадає «когнітивна» стадія культурного розвитку особистості, що включає загальні знання про межі та форми стосунків з людьми, механізми психологічного захисту та підтримання власної безпеки, загальні уявлення про конфлікт, його причини, типи, умови створення та подолання, конфліктні емоційні стани та поведінкові стратегії.

Шоста (21-25 років) та сьома (25-50 років) стадії, супроводжуються конфліктами реалізації самості в умовах побудови сім'ї, професійного зростання та пошуку здатності бути самим собою. Деструктивний полюс розвитку характеризується егоїзмом та егоцентризмом у вчинках, турботою про самого себе, непродуктивністю в діяльності.

Остання, восьма стадія (понад 60 років) підводить рису під можливою плутаниною ролей (конфлікт «невдалого, плутаного життя») на відміну врівноваженості, впевненості в цілісності своєї особистості.

За Е. Еріксоном, більш конфліктна та особистість, яка переходить на наступну стадію з невирішеними (несприятлива криза) життєвими проблемами. В ситуації сприятливого (рівномірного) стану під час переходу від кризи до кризи особистість краще адаптується та є більш міцною. Успішне проходження кризи зменшує кількість невирішених внутрішніх конфліктів, які відтворюються людиною в

Питання педагогіки

міжособистісних стосунках. Таким чином, можна зробити висновок, що криза – це конфлікт між тенденціями розвитку особистості.

Висновки і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Як висновок, слід зазначити, що трансформація конфліктної самосвідомості відбувається протягом всього життя, та зумовлює безперервні зміни конфліктної сфери особистості. Кожен конфлікт має власні параметри розвитку, які здатні формувати його позитивні або негативні значення для особистості. Розвиток конфліктологічної

культури особистості та її психосоціальних складових забезпечується відповідями на ряд важливих для будь-якої людини запитань щодо місця та цінності власного «Я» в моєму житті, міри егоцентризму та рівня домагань, ступеня ідентичності з оточуючими людьми, довіри та ворожості до них, культурно-моральних принципів та поваги до людини - як найціннішої істоти. В подальшому, на наш погляд слід більш детально зупинитися на результатах діагностики компонентів свідомості та конфліктності особистості.

Література

1. Выготский Л. С. Развитие высших психических функций / Л. С. Выготский. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1960. – 223с.
2. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М.: МГУ, 1975. – 304с.
3. Столин В.В. Самосознание личности / В.В.Столин. – М.: Издательство Московского Университета, 1983. – 284 с.
4. Самсонова Н.В. Конфликтологическая культура специалиста и технология ее формирования в системе вузовского образования: монография / Н.В.Самсонова. – Калининград: Изд-во КГУ, 2002. – 308с.
5. Эриксон Э. Детство и общество / Э.Г.Эриксон.— Изд. 2-е, перераб. и доп. / Пер. с англ. — СПб.: Ленато, АСТ, Фонд «Университетская книга», 1996.— 592 с.

Girenko S. P., candidate pedagogichnih sciences, professor of chair **FORMING OF CONFLICTOLOGICAL CULTURE OF IDENTITY IN THE CONTEXT OF THE TRANSFORMATION OF CONSCIOUSNESS**

The article deals with the concept, features and content structure of self-identity. Designated interrelation of conflict and the various components of identity, analyzes the development and features of the conflict of a personality at different stages of life. Defined constructs of identity formation in the mainstream of the conflict training in the pedagogical process.

The author analyzed scientific publications that explore contemporary issues conflictological preparation of education. Determine the relevance and breadth of features manifestation of conflict in the professional activities of internal affairs.

Attention is given to departmental documents forming the non-conflict moral obligations and standards of conduct. The author offers advice on the psychological behavior of identity in the conflict.

Keywords: age crisis, conflict, conflictological culture, self-esteem, self-awareness, identity formation.